

Matej Vukovič, Mitja Krajncan, Urša Rozman, Katja Vrhunc Pfeifer

Nemški model pomoči otrokom in mladostnikom s čustvenimi in vedenjskimi težavami ali motnjami

Za nemški model pomoči otrokom in mladostnikom s čustvenimi in vedenjskimi težavami je značilen premik pozornosti z institucij na otroke ali mladostnike. Ustanova se mora prilagajati uporabnikovim težavam in potrebam in ne uporabnik njej. Otrokova in mladostnikova pravica je, da glede na svoje težave in potrebe dobi ustrezno pomoč. Članek ponuja pregled zakonskih podlag, konceptov in programov na področju pomoči otrokom in mladostnikom s čustvenimi in vedenjskimi težavami ali motnjami v Nemčiji. Predstavi poglede različnih avtorjev na zavodsko vzgojo in izobraževanje ter procese deinstitucionalizacije, zakonske in teoretske okvire ter terminološke koncepte. Avtorji se osredotočajo na pozitivne vidike nemškega modela in razmišljajo o možnosti implementacije posameznih delov v slovenski sistem pomoči.

Ključne besede: *mladi, inkluzija, integracija, participacija, preventiva.*

Dr. Matej Vukovič je docent na Oddelku za socialno pedagogiko, Pedagoška fakulteta, Univerza na Primorskem v Kopru. Kontakt: matej.vukovic@pef.upr.si.

Prof. dr. Mitja Krajncan je redni profesor na Pedagoški fakulteti, Univerza na Primorskem v Kopru. Kontakt: mitja.krajncan@pef.upr.si

Mag. Urša Rozman je doktorska študentka in asistentka na Oddelku za socialno pedagogiko, Pedagoške fakultete, Univerze na Primorskem v Kopru. Kontakt: ursa.rozman@pef.upr.si

Dr. Katja Vrhunc Pfeifer je asistentka na Oddelku za socialno pedagogiko, Pedagoške fakultete, Univerze na Primorskem v Kopru. Kontakt: katja.vrhuncpfeifer@pef.upr.si

German model of assistance for children and adolescents with emotional and behavioral difficulties or disorders

The German model of assistance for children and adolescents with emotional and behavioral difficulties is characterised by a redirection of attendance from institutions to children or young persons. The institution must adapt to the user's problems and needs, not the user to the institution. Children and adolescents are entitled to receive appropriate help based on their problems and needs. The paper provides an overview of the legal bases, concepts and programmes in the field of assistance to children and adolescents with emotional and behavioral problems or disorders in Germany. It presents the views of various authors on institutional education and the processes of deinstitutionalization, legal and theoretical frameworks, and terminological concepts. The authors focus on the positive aspects of the German model and consider the possibility of implementing individual parts into the Slovenian model of assistance.

Key words: *youth, inclusion, integration, participation, prevention.*

Matej Vukovič, PhD, is assistant professor at the Department for Social Pedagogics, Faculty of Education, University of Primorska in Koper. Contact: matej.vukovic@pef.upr.si.

Professor Mitja Krajncan teaches at Faculty of Education, University of Primorska in Koper. Contact: mitja.krajncan@pef.upr.si

Urša Rozman is a doctoral student and assistant at Department for Social Pedagogics, Faculty of Education, University of Primorska in Koper. Contact: ursa.rozman@pef.upr.si

Katja Vrhunc Pfeifer, PhD, is assistant at Department for Social Pedagogics, Faculty of Education, University of Primorska in Koper. Contact: katja.vrhuncpfeifer@pef.upr.si

Matej Vukovič
0009-0003-8890-2745

Mitja Krajncan
0009-0003-5869-3620

Urša Rozman
0009-0007-4395-5914

Katja Vrhunc Pfeifer
0009-0001-5856-1770

Uvod

Kar zadeva obravnavo otrok in mladostnikov s čustvenimi in vedenjskimi težavami ali motnjami, je Nemčija mogoče še najbolj primerljiva s Slovenijo, kljub številnim razlikam med državama, predvsem glede pristojnosti različnih ministrstev in občin. Nemčija je pogosto predstavljena kot država, ki ima razmeroma dobro razvit sistem na področju obravnave takšnih otrok in mladostnikov. Nemški sistem v grobem razlikuje med ambulantno (dnevno) obliko vzgojne pomoči, delno stacionarno pomočjo in stacionarno pomočjo (institucionalne oblike vzgojne pomoči). Oskrba za ogrožene je v pristojnosti Zveznega ministrstva za družino, starejše, ženske in mladino ter deželnih ministrstev za družino, delo in socialne zadeve 16 nemških zveznih dežel.

Leta 2022 je bilo v Nemčiji v zunajdružinskih oblikah namestitve in oskrbe okoli 121.000 mladih, dodatnih 86.000 pa v rejniških družinah. Okoli 207.000 otrok, mladostnikov in mladih odraslih je vsaj začasno odraščalo zunaj svoje družine. To je bilo 1 % ali okoli 2.900 manj mladih kot leto prej. V vsakem drugem primeru so bili starši samohranilci. Najpogostejša razloga za nove namestitve leta 2022 sta bila odsotnost skrbnikov in ogrožanje blaginje otrok ali mladostnikov (Statistisches Bundesamt, 2023)¹.

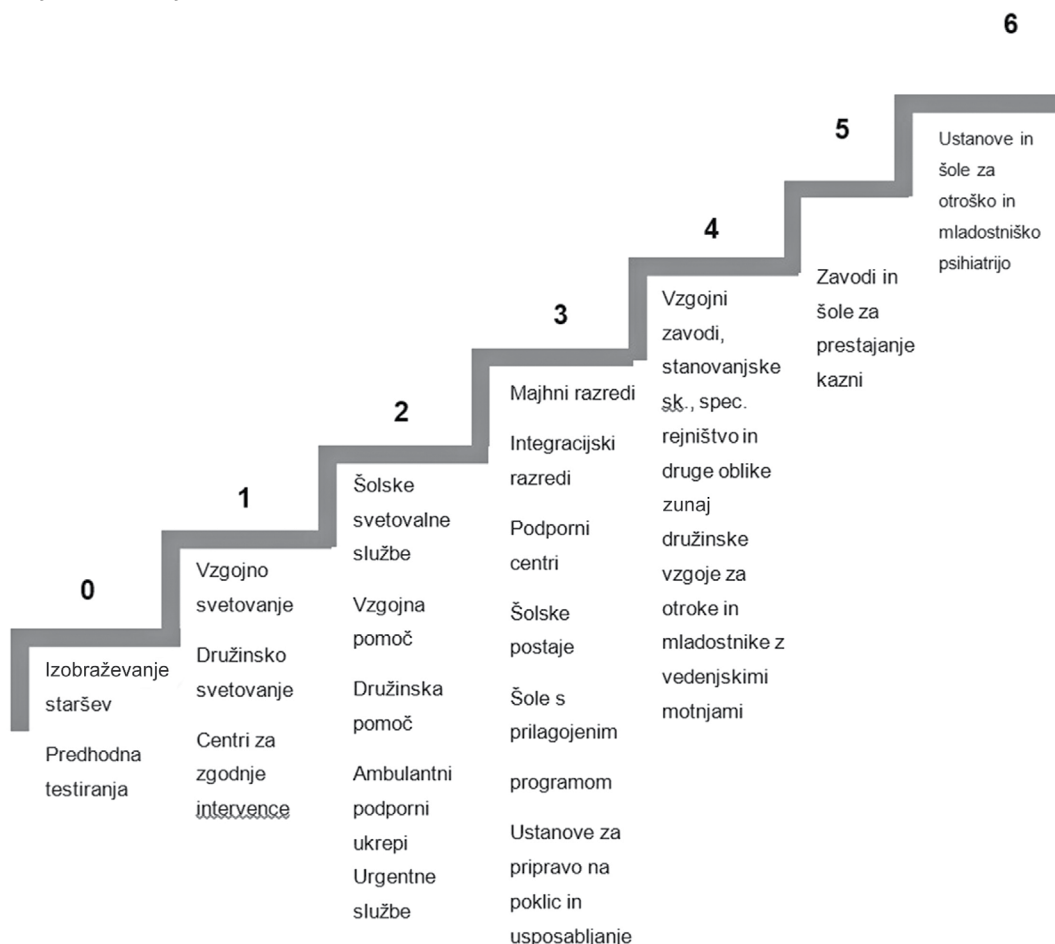
Pravno podlago za namestitve zagotavlja Zakon o socialni varnosti. Temelj za obravnavanje otrok in mladostnikov s čustvenimi in vedenjskimi težavami in motnjami pa je Zakon o storitvah za otroke in mladostnike, ki je usmerjen na potrebe² in težave otrok ali mladostnikov in njim namenjene različne oblike in programe pomoči.

V vseh nemških zveznih deželah obstajajo vzgojne ustanove za otroke in mladostnike s čustvenimi in vedenjskimi težavami ali motnjami, ki jih z izjemo kriminološko-pedagoških inštitutov vodijo država in zasebne organizacije. V preteklosti so bile te ustanove usmerjene na intervencije in separacijo. Sodobnemu pedagoškemu razmišljanju pa bolj ustreza izvajanje pomoči v integrativni obliki. V Nemčiji gre razvoj abolicijskih tendenc v smer odprave separacijskih in segregiranih oblik organizacij in v gradnjo večstopenjskega sistema primarne, sekundarne in terciarne preventive. Te težnje so opazne na vseh področjih institucionalne organiziranosti (Myschker, 2018).

1 V devetih slovenskih strokovnih centrih za podporo otrokom in mladostnikom s posebnimi potrebami je trenutno (poleti 2024) nameščenih približno 600 otrok in mladostnikov, decembra 2021 jih je bilo 460.

2 S tem ni mišljen pedocentrizem (zadovoljevanje prav vseh otrokovih potreb), ampak kompenzacija tistih razvojnih nalog, ki jih otrok ali mladostnik še ni opravil.

Shema 1: Nemški stopenjski model institucij za prevencijo, integracijo in rehabilitacijo vedenjskih motenj.

Vir: Myschker (2018, str. 294).

Metoda

Uporabili smo kombinacijo deskriptivne in interpretativne metode. Raziskali smo pravne podlage in konceptualne osnove na področju pomoči otrokom in mladostnikom s čustvenimi in vedenjskimi težavami ali motnjami v Nemčiji. Namen članka je pregled zakonskih podlag, konceptov in programov na področju pomoči otrokom in mladostnikom s čustvenimi in vedenjskimi težavami ali motnjami v Nemčiji.

Teoretsko in praktično se proces deinstitucionalizacije³ slovenskih vzgojnih zavodov opira tudi na nemški model pomoči otrokom in mladostnikom

3 Občuten premik na tem področju se je zgodil leta 2017 s projektom »Celostna obravnava otrok in mladostnikov s čustvenimi in vedenjskimi težavami in motnjami« na celotnem kontinuumu pomoči v strokovnih centrih, ki je bil financiran iz sredstev kohezijske politike EU. Projekt je omogočil vzpostavitev strokovnih centrov za delo z otroki in mladostniki s čustvenimi in vedenjskimi motnjami. Posledica tega je bila tudi priprava nove zakonodaje in novega vzgojnega programa na tem področju. Zavodi so se transformirali v strokovne centre z različnimi programi, ki regijsko pokrivajo težave in potrebe otrok in mladostnikov s čustvenimi in vedenjskimi težavami ali motnjami na celotnem kontinuumu pomoči od preventive, zgodnje

in evalvacije projektov nemške organizacije IGFH (Internationale Gesellschaft für erzieherische Hilfen)⁴, programov projekta INTEGRA⁵ in kooperacije Kita – HzE-ASD⁶, ki so v nekaterih nemških deželah pomenili spremembe v delovanju pomoči otrokom in mladostnikom s čustvenimi in vedenjskimi težavami in motnjami.

Namen članka je predstaviti nemški sistem pomoči otrokom in mladostnikom, poglede različnih avtorjev, ki v Nemčiji raziskujejo področje in problematiko dela z otroki in mladostniki s čustvenimi in vedenjskimi težavami ali motnjami, zavodsko vzgojo in izobraževanje ter procese deinstitutionalizacije, zakonski in teoretski okvir ter terminološke koncepte.

Nemški zvezni zakon o pomoči otrokom in mladostnikom

Glavna pravna podlaga za področje vzgojne pomoči je Zakon o pomoči otrokom in mladostnikom. Zakon zavezuje lokalne skupnosti (mesta in okrožja), da ustanovijo urade za mladino in podpirajo ustanovitev lokalnih oblik pomoči otrokom in mladostnikom. Urad za mlade je socialnopedagoški strokovni organ (Peters, 2006).

Shema 2: Pomoč za otroke in mladostnike v Nemčiji.

• Mladinsko delo • Mladinsko socialno delo • Vzgojna zaščita otrok in mladostnikov	• Vzgojna podpora v družini	• Podpora otrok v dnevni obliki oskrbe in otroško dnevno varstvo	• Pomoč pri vzgoji • Pomoč pri integraciji otrok in mladostnikov z duševno prizadetostjo • Pomoč mlajšim polnoletnim
• Mednarodno mladinsko delo • Spodbujanje in podpora mladinskih združenj	• Gradnja družine • Družinsko svetovanje • Družinska rekreacija • Svetovanje ob razhodih in ločitvah	• Jasli • Vrtci • Horte (dnevni centri za pošolsko varstvo) • Samoorganizirane skupine	• Ambulantna vzgojna pomoč • Rejniške družine • Zavodska vzgoja

Vir: IJAB (2021, str. 40).

detekcije in identifikacije do najhujših primerov. Programi so poleg stanovanjskih in vzgojnih skupin v večini strokovnih centrov: mladinska stanovanja, intenzivne skupine, poldnevni programi, mobilne službe, interne osnovne ali srednje šole, produkcijski šoli, kmetije ...

4 Gre za nemško sekcijo mednarodne mreže organizacij in strokovnjakov FICE (Fédération Internationale des Communautés Educatives), ki delujejo na področju skrbi za otroke in mladino. Področja delovanja FICE so: otroci v zunajdružinski vzgoji, otroci s posebnimi potrebami in ogroženi otroci.

5 INTEGRA je okrajšava za koncept integriranih, fleksibilnih, regionaliziranih (usmerjenih v življenjski svet oz. vsak dan) trajnostnih ponudb pomoči pri vzgoji, ki je bil razvit v sklopu IGFH in so ga kot modelski projekt v petih različnih nemških regijah izvajali med letoma 1998 in 2003. Rezultati projekta INTEGRA pomenijo dobre temelje za njegovo nadaljnje izvajanje.

6 Kita je v Nemčiji splošen izraz za jasli, vrtce in varstvo po šoli.

Zakon temelji na več načelih, ki jih v Nemčiji upoštevajo že od sredine osemdesetih let 20. stoletja (Helming, Blüml in Schattner, 2005, str. 22), kot so kombinacija primarne in sekundarne preventive za preprečevanje kriz, usmerjenost v vsakdan oz. življenjski prostor, prostovoljnost, sodelovanje uporabnikov⁷ pri izbiri in oblikovanju pomoči, razvoj novih ponudb.

Posamezni predpisi v zakonu izhajajo iz temeljnih pravic do varstva človekovega dostojanstva, samostojnosti in osebne odgovornosti ter informacijskega samoodločanja.

Načrtovanje pomoči otrokom in mladostnikom

Načrtovanje pomoči otrokom ali mladostnikom je dogovor o socialno-pravnih pravicah do pomoči. Je predvsem socialnopedagoški proces pogajanja in odločanja med javnimi in zasebnimi ponudniki ter uporabniki (otroci ali mladostniki, zakoniti skrbniki). Pravne zahteve v procesu načrtovanja pomoči so (IJAB, 2021, str. 52):

- sodelovanje staršev, otrok, mladostnikov in skrbnikov,
- sodelovanje več strokovnjakov,
- vzpostavitev načrta pomoči,
- redna (odločevalska) preverjanja.

V Nemčiji imajo uporabniki pravico do soodločanja pri vzgojni pomoči. Ko starši, dekleta ali fantje dobijo pomoč, morajo strokovnjaki Urada za mlade upoštevati njihove želje. Osnova za načrtovanje in nadzor pomoči je načrt pomoči (*Hilfeplan*), ki ga skupaj razvijajo in posodablajo strokovnjaki skupaj z otroki, mladostniki in starši. Urad za mlade mora sodelovati s starši. Boljši ko je dogovor med Uradom za mlade, zavodom, starši in otroki ali mladostniki, večja je verjetnost, da bo pomoč res pomagala pri premagovanju krize (Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, 2020).

Osnovna razdelitev ponudb in oblik pomoči

Pomembno je zagotoviti, da je pomoč otrokom in mladostnikom (Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend Referat Öffentlichkeitsarbeit, 2020, str. 56):

- okrepljena v svoji preventivni ponudbi,
- da povečuje njihovo učinkovitost s sodelovanjem in povezovanjem,
- fleksibilno reagira na konkretne vsakdanje probleme otrok, mladostnikov in družin,
- podpira in krepi samopomoč,
- upošteva in podpira različne življenjske situacije deklet in fantov in spodbuja enakost,
- upošteva različne življenjske situacije (npr. možne slabosti), pri svojih dejavnostih upošteva kulturne potrebe.

7 Kot uporabnike mislimo otroke in mladostnike ali njihove družine.

Shema 3: Oblike pomoči za zaščito otrok in mladostnikov v Nemčiji.

Pomoč, ki podpira družine	Skupinsko usmerjena pomoč	Pomoč usmerjene na posameznika
Stalna skrb v rejniških družinah	Zavodska vzgoja in druge skrbniške oblike bivanja	Intenzivna socialnopedagoška skrb za posameznika
• Rejniške družine • Profesionalne rejniške družine • Skrb za svojce	• Vzgojne namestitve (profesionalna vzgoja v družinah) • Otroški domovi • Majhne skupine v domovih (8-10 otrok) • Stanovanjske skupine • Samostojno življenje s podporo • Fleksibilna podpora	• Fleksibilne oblike skrbi/svetovanj • Fleksibilna individualna skrb/svetovanje • Samostojno bivanje s podporo • Doživljajsko pedagoški projekti

Vir: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (2020, str. 40).

Vzgojna pomoč obsega veliko konkretnih oblik in ponudb, pri tem pa Zakon o storitvah za otroke in mladostnike izrecno dopušča in omogoča razvoj novih oblik in ponudb pomoči. Pomoč je tako zagotovljena kot (IJAB, 2021, str. 53):

- ambulantna⁸ ali delno stacionarna oblika pomoči:
 - pomoč, ki se usmerja predvsem na starše in družine (svetovanje pri vzgoji, socialnopedagoška pomoč družini),
 - namenjena je predvsem mladim (socialno skupinsko delo, vzgojni svetovalci, dnevne skupine),
- stacionarna⁹ oblika pomoči (zunajdružinska namestitve):
 - poteka v drugi družini (rejniška družina),
 - v sklopu zunaj družinske domske vzgoje ali drugih oblik oskrbovanih oblik nastanitev,
- fleksibilne oblike ponudbe: lahko vsebujejo elemente ambulantne in stacionarne pomoči.

Možna je tudi kombinacija različnih oblik pomoči.

Tako k uveljavljenim ambulantnim ali delno stacionarnim oblikam vzgojnih pomoči spadajo (Peters, 2006, str. 139–140):

- Ambulantne oblike pomoči vključujejo:
 - Vzgojno svetovanje; delo multidisciplinarnega tima (na katero zelo vplivajo predvsem psihologija in terapevtski pristopi), ki se ukvarja z otroki, mladostniki, starši in drugimi za otroka ali mladostnika pomembnimi osebami.
 - Socialno skupinsko delo; mora izhajati iz skupinsko pedagoškega koncepta pomoči starejšim otrokom in mladostnikom pri premagovanju težav pri odraščanju in vedenjskih težavah.
 - Vzgojna podpora, pomočnica/skrbnica za vzgojo; oseba, ki mladostniku zagotavlja podporo.

⁸ Mobilne oblike pomoči. Otrok ali mladostnik se vsak dan vrača v domače okolje, kjer živi.

⁹ Stalna oblika pomoči – otrok ali mladostnik je nameščen zunaj svoje izvirne družine.

- Socialnopedagoška podpora družini; pojavlja se v različnih oblikah in različicah, ki se razlikujejo po konceptih in intenzivnosti.

V primeru ambulantne oblike pomoči se stroški uporabnikom ne zaračunavajo.

- Delno stacionarna pomoč pri vzgoji vključuje:
 - Vzgojo v dnevni skupini; dnevna skupina je poleg družine in šole realen življenjski prostor večinoma starejših otrok, ki ga redno obiskujejo vsak dan.
 - Druge ustrezne obliki družinske oskrbe.

Pri delno stacionarni obliki pomoč se denarni prispevki uporabnikom lahko zaračunajo.

Poleg navedenih stacionarnih (stalnih) oblik pomoči poznamo še (Peters, 2006, str. 140–141) intenzivno individualno socialnopedagoško svetovanje in oskrba, ki je zelo fleksibilna oblika, razvila pa se je iz zavodske vzgoje in je načelno lahko v katerikoli obliki.

V Nemčiji imajo v sklopu pomoči otrokom in mladostnikom različne oblike nastanitev. Urad za mladino posamezne zvezne dežele podeljuje t. i. operativno licenco in nadzoruje ponudbe pomoči in objekte, ki jih otroci ali mladostniki obiskujejo ali v njih bivajo (Addow, 2020, str. 15):

- Oblike ponudb vzgojnih pomoči: stacionarna in polstacionarna pomoč pri vzgoji z diferencirano ponudbo; stanovanjske skupine, oskrbovana stanovanja za mlade, mladinska bivalna skupnost, izobraževalna središča, družinske bivalne skupine in dnevne skupine.
- Oblike integriranih pomoči: stacionarna in delno stacionarna integrirana pomoč za otroke in mladostnike z motnjami v duševnem razvoju so praviloma integrirane v ponujene oblike vzgojnih pomoči.
- Skupna stanovanja za matere, očete in njihove otroke. Takšne ponudbe so po navadi oblikovane v stacionarnih stanovanjskih skupinah in v oskrbovanih oblikah bivanja, kot je stanovanjska skupnost.
- Oblike socialnega dela z mladimi: na področju šolstva in poklicnega usposabljanja delujejo mladinski domovi, študentski domovi in internati.
- Oblike integriranih pomoči: stanovanjske skupine za invalidne otroke in mladino.

Zavodska vzgoja in druge oskrbovane vrste stanovanj pomenijo različne oblike institucionalne zunajdružinske oskrbe (od klasične nastavitve za več skupin, otroških vasi – *Kinderdorf*, samostojne stanovanjske skupine, otroške hiše do oskrbovanega individualnega stanovanja). Namestitev otroka ali mladostnika ima lahko tri različne cilje (IJAB, 2021, str. 56): vrnitev v družino, pripravo na življenje v drugi družini ali dolgotrajno oblika bivanja, ki mora pripraviti posameznika na samostojno življenje.

Dnevne oblike pomoči za otroke in mladostnike

V Nemčiji dnevne skupine (*Tagesgruppen*) kot polstacionarne¹⁰, večinoma socialnopedagoške in včasih tudi specialnopedagoško usmerjene ponudbe pomoči otrokom in mladostnikom spadajo k ambulantnim oblikam pomoči. Poleg družine in šole so realno mesto življenja, večinoma starejših otrok, ki dnevne skupine obiskujejo redno vsak dan. Večina dnevnih skupin pripisuje poseben pomen socialnemu učenju, šolski podpori in delu s starši. So nekoliko (nezaželeno) konkurenca (šolskimi) hortam¹¹, kot ponudba popoldanskega varstva za »posebej težavne« otroke, ki jih šolske horte z veseljem predajo, čeprav dnevnih skupin ne vidijo kot takih, ampak kot samostojno ponudbo (Peter, 2006).

Konec leta 2015 je bilo v Nemčiji okoli 71.500 družin, ki so bile deležne socialnopedagoške pomoči. Kar 67 odstotkov teh družin je prejelo nadomestilo za brezposelnost, socialno pomoč ali druga nadomestila. Približno 16.200 otrok in mladostnikov je obiskovalo dnevne skupine. Ponudbe skrbi za otroke so na voljo ves dan ali del dneva (Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, 2020, str. 21):

- v dnevnih namestitvah (od 0 do 3 let in od 3 do 6 let),
- v otroških hortah (od 6 do 12 let),
- v starostno mešanih skupinah,
- v obliki z varuško ali varuhom.

V Nemčiji zaznamujejo dnevne (ambulantne) oblike vzgojnih pomoči naslednje značilnosti (Blüml in Schattner, 2005, str. 36):

- Otrokovo ali mladostnikovo dosedanje središče življenja ostaja enako.
- V pomoč otroku ali mladostniku sta vključena družina in ožje socialno okolje.
- Dodelitev pomoči temelji na odločitvi za vsak primer posebej.
- Pomoč po navadi zagotavljajo usposobljeni strokovnjaki.

Tako npr. v podeželskem okrožju Demmin v deželi Mecklenburg-Predpomorska Center za pomoč mladim (*Jugendhilfestation*) deluje skupaj z drugimi organizacijami. Center ponuja naslednje oblike pomoči (Helming, Blüml in Schattner, 2005, str. 466–467):

- pomoč družini;
- vzgojno pomoč;
- nadzorovano bivanje (najeta hiša za pet mladostnikov v starosti od 16. do 21. leta);
- druge nadzorovane oblike bivanja v zunanji stanovanjski skupini, za katero je treba najeti stanovanje (ta oblika oskrbe in nadzora se lahko preoblikujejo v vzgojno pomoč);

¹⁰ Otrok ali mladostnik se vsak dan vrača domov. Otrok ali mladostnik ostane v svoji družini. Pomoč se lahko zagotovi tudi v drugih ustreznih oblikah družinskega varstva.

¹¹ Hort – dnevni centri za pošolsko varstvo – so prostori za dnevno varstvo za šoloobvezne otroke do 14. leta, je socialnopedagoški program za šolske otroke, v Nemčiji ima dolgo tradicijo.

- dnevna skupina v hiši centra (največ sedem mest za otroke od 4. do 12. leta) – tu gre za specialnopedagoško delo z otroki, da se izognejo sprejemu v dom, ko so starši preobremenjeni;
- majhen dom;
- socialno skupinsko delo;
- vzgojno svetovanje;
- center na lokalnem območju, ki se razvija v žarišče socialnih problemov.

Skupinsko delo za podporo družinam poteka v najetem stanovanju. Obstajajo popoldanske ponudbe za matere in ponudbe za otroke iz družin, za katere skrbi družinska pomoč. Tudi med počitnicami zagotavljajo različne dejavnosti. Dnevna skupina, pomoč in podpora družini in pomoč pri vzgoji imajo svoje mesto v stavbi centra za pomoč mladim, preostala ponudba je prostorsko ločena.

Socialno skupinsko delo (*Sozial Gruppenarbeit*) je v Nemčiji še ena od oblik pomoči otrokom in mladostnikom. Na podlagi skupinskega pedagoškega koncepta pomaga starejšim otrokom in mladostnikom pri premagovanju razvojnih in vedenjskih težav. Dekletom in fantom omogoča socialno učenje v skupini. Časovni okvir je po navadi razmeroma kratek, lahko gre na primer za eno popoldne na teden, v katerem socialne delavke in socialni pedagogi dajejo predloge in ponudbe razmeroma zavezujoči skupini mladih. Vsebina predlogov in ponudb je izrecno socialno učenje ali to iščejo prek različnih krožkov ali drugih skupin (Peters, 2006).

Mladinska stanovanja

V nemški zvezni deželi Bavarska so v alternativne oblike nastanitev vključene naslednje skupine (Zentrum Bayern Familie und Soziales, 1999):

- mladostniki (med 16. in 21. letom), ki se pripravljajo na samostojno življenje v sklopu domske (zunajdružinske) oblike vzgojne pomoči ali so že »izpuščenici« v samostojno življenje (svetovanje, delna oskrba),
- mladostniki, ki so obravnavi v sklopu intenzivne socialnopedagoške individualne pomoči in morajo biti tu tudi nastanjeni,
- matere ali očetje, ki morajo sami skrbeti za otroke, mlajšega od šest let, in jim je treba zagotoviti ustrezen življenjski prostor,
- mladostniki, ki morajo biti med šolanjem ali poklicnim usposabljanjem nastanjeni v primerni, socialnopedagoško spremljani obliki nastanitve,
- v posameznih primerih, ko nastanejo težave z namestitvijo, v drugih oblikah vzgojnih pomoči.

Konceptualne vidike projekta alternativnih oblik nastanitev je s pomočjo vmesne analize mogoče na kratko opisati takole (Zentrum Bayern Familie und Soziales, 1999)¹². Sprejemajo mlade od 16. leta. Vstop je lahko zelo različen; mladi prihajajo iz ukrepov intenzivne socialnopedagoške obravnave

12 Ugotovitve analize so kljub časovni oddaljenosti še vedno merodajne.

posameznika ali področja sodne pomoči za mladoletnike ali jih posreduje okrožni center za socialno delo. Intenzivnejšo oskrbo ukrepov intenzivne socialnopedagoške obravnave posameznika (predvsem naknadno podporo) izvaja nevladna organizacija. Podpora obsega približno 10 ur na teden. To je skupen čas za skrb in svetovanje, tudi za vožnjo, pripravo, birokracijo in nadzor. Približno šest ur na teden je predvidenega neposrednega dela z mladimi. Socialnopedagoško spremljanje, ki zahteva manj svetovanja in podpore, zagotavljajo zaposleni v okrožnem uradu za mladino. Če v eno stanovanje prihaja več različnih skrbnikov/svetovalcev, mora biti kontakt med svetovalci intenziven. Urad za mladino plačuje najemnino, druge stroške, delež telefonskih stroškov; mladostniki s tem niso obremenjeni. Telefoni so prijavljeni na uradu za mladino, vendar morajo mladi sami plačati telefonske stroške v gotovini na banki. Z uradom za mladino se sklene običajna najemna pogodba. Urad za mladino je sogovornik z občinskim stanovanjskim podjetjem. Zato se pri reševanju problemov z mladostniki vmešava kot dodatna instanca. Dolgotrajnejše težave se odpravljajo z najemno pravno zakonodajo.

Tako kot v resničnem svetu morajo mladostniki opravljati gospodinjstva opravila, upoštevati hišni red in se naučiti obzirno živeti s sosedi. Zlasti na ta vidik mladi gledajo pozitivno. Za pozitivno se je pokazala izbira primerne kombinacije stanovalcev in z mladimi naseljeno le eno stanovanje na hišo.

Stanovanja po koncu pomoči mladim niso predana v nadaljnjo uporabo. Na uradu za mladino se ne želijo odpovedati stanovanjem, ki jih je občasno treba obnavljati, da jim ne bi bilo treba iskati in urejati novih stanovanj za ukrepe z drugimi mladimi.

V času dokončne osamosvojitve lahko mladi posežejo po najemniških ponudbah iz portfelja občinskega stanovanjskega podjetja in tako najamejo svoje stanovanje. V prehodnem obdobju je še vedno možna oskrba/svetovanje urada za mladino.

Cilji posameznega ukrepa so določeni v načrtu pomoči za posameznika.

Starši ali skrbniki so zaradi spremembe lokacije, ki je povezana z njihovo poklicno dejavnostjo, upravičeni do svetovanja in podpore pri namestitvi njihovih otrok ali mladostnikov za dokončanje obveznega šolanja. Otroci in mladostniki so v tem primeru upravičeni do alternativnih oblik namestitve (hiše ali stanovanja, primerne za mlade). Taka oblika pomoči je lahko na voljo do dokončanja šolanja, a ne dlje kot do 21. leta starosti (Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, 2020).

Delo z družino

V Nemčiji poznajo tako imenovano socialnopedagoško pomoč družinam. Za spopadanje in premagovanje težav in kriz lahko starši v korist otroka ali mladostnika zahtevajo svetovanje. Svetovalnice za otroke, mladostnike in starše so dosegljive v večini skupnosti in mest. Nosilci teh svetovalnih središč so lahko uradi za mlade ali neodvisni nosilci. Starše se spodbuja, da izkoristijo

možnost za svetovanje že v zgodnji fazi. Zlasti v primeru ločitve staršev je za vse vpletene zelo pomembno, da poiščejo nasvete pri zunanjih strokovnjakih (Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, 2020).

Pomoč pri vzgoji v obliki socialnopedagoške družinske pomoči je posebej intenzivna oblika pomoči z visoko stopnjo oskrbe, ki po eni strani sega globoko v zasebni prostor družine in na drugi izpolnjuje »merilo uspešnosti glede na pričakovano trajanje pomoči«. Te okoliščine zavezujejo nosilca pomoči za otroke in mladostnike, da začne postopek načrtovanja pomoči še pred odločitvijo, ali socialnopedagoška pomoč družinam sploh pride v poštev (Helling, Blüml in Schattner, 2005).

Shema 4: Vrste podpornih storitev za starše, dekleta in fante ter mlajše odrasle v kriznih situacijah.

Oblike pomoči	Ponudba	Ciljne skupine
Pomoč podpori družinam	svetovanje pri vzgoji	starši z otroki, vse starostne skupine
	socialnopedagoška družinska pomoč	družine z mlajšimi otroki
	socialno skupinsko delo	starejši otroci in mladostniki
Dodatna pomoč družinam	vzgojni svetovalci	starejši otroci in mladostniki
	skupinske oblike bivanja za matere/očete in otroke	starši samohranilci z otroki, mlajšimi od šest let
	dnevne skupine	otroci do 14 let
	socialnopedagoška dnevna oskrba/skrb	otroci pred osnovno šolo in osnovnošolska starost
Nadomestna/dodatna pomoč družinam	celodnevna oskrba	predvsem mlajši otroci
	izvndružinske/druge oblike bivanja	otroci/najstniki/mladi odrasli
	intenzivna socialnopedagoška obravnava	mladostniki, mlajši odrasli

Vir: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (2020, str. 37).

Celostno varstvo/oskrba lahko v določenih primerih pomeni tudi namestitvev otroka ali mladostnika v drugo družino. Lahko je začasna ali dolgotrajna.

Cilj takšne pomoči je omogočiti otrokom ali mladostnikom, ki ne morejo živeti s svojimi starši, odraščanje v družinskem okolju. Polno varstvo/oskrba upošteva »odprt koncept družine«, ki vključuje različna družinska razmerja. Da bi starši zagotovili ohranjanje družinskih vezi, imajo pravico do svetovanja, podpore in zahteve do odnosa z otrokom ali mladostnikom. Rejniki so prav tako upravičeni do nasvetov in podpore (IJAB, 2021, str. 55).

Zunajdružinska namestitvev otroka ali mladostnika

V Nemčiji je zavodska vzgoja klasična oblika institucionalne namestitve otrok in mladostnikov zunaj družine. Od sedemdesetih let 20. stoletja se je zelo spremenila in diferencirala. Domovi so postali manjši, bolj podobni družinskim oblikam domov in so bolj liberalni. Tako poznajo neodvisne stanovanjske skupine, skupna stanovanja, individualna stanovanja z oskrbo, nizkopražne nastanitve in »krizne postelje«. Delo se je profesionaliziralo, delež visoko izobraženega kadra se je povečal (Peters, 2006).

Na trenutne razmere v zavodih in zavodskih šolah v Nemčiji je treba gledati v povezavi z zavodsko kampanjo (*Heimkampagne*) v šestdesetih letih 20. stoletja. Izraz zavodska kampanja označuje obdobje radikalne kritike domov, češ da producirajo nesamostojne mlade ljudi. »Spraviti otroke iz domov!« je bil moto takratne kampanje. Razvil se je t. i. učno-skupinski program, ki izhaja iz tega, da se morajo otroci in mladostniki z vedenjskimi težavami »odvaditi« določenih vedenj in se naučiti drugih (Myschker, 2018).

Med reformami so zavodske skupine začeli ustanavljati zunaj velikih zavodov v drugih hišah in okoliših, ustanavljali so zunanje bivalne skupine in samostojne stanovanjske skupnosti, nekoliko pozneje pa so se pojavile predhodnice oskrbovanih stanovanj. Diferencirano in specializirano polje stacionarnih oblik vzgojne pomoči sega vse do vzgojno-izobraževalnih središč – posebne oblike zavodske namestitve znotraj poklicnih rejniških družin (Günder, 2011).

Poglavitne značilnosti so: en vzgojitelj živi skupaj s šestimi mladoletniki, podpira pa ga drug vzgojitelj, ki v skupini dela 40 ur na teden. Stanovanjska skupina je umeščena v lokalno okolje, da socializacija lahko izhaja iz življenjskega okolja. Vzgojni cilji se operacionalizirajo in predstavijo mladostnikom.

Razmerje med vzgojnimi cilji in organizacijskimi oblikami jasno kaže, da so za stanovanjske skupine primerne le namestitve otrok in mladostnikov v majhne skupine, ki omogočajo človeško bližino, individualno podporo in obravnavo ter upoštevajo zahteve resničnega življenja. To pomeni, da otroci ali mladostniki niso izvzeti iz svojega domačega okolja. Vzpostavljenih je čedalje več stanovanjskih skupin, ki so povezane z izvornim okoljem, samostojne ali delujejo v združenjih (Myschker, 2018).

V Nemčiji uradi za mladino otroke in mlade čedalje pogosteje usmerjajo tudi v oblike bivanja, ki zahtevajo večjo samostojnost, kot so socialnopedagoške skupne nastanitve ali oskrbovana stanovanja. Povečal se je delež mladih

in mladostnikov, ki prejemajo socialnopedagoško pomoč v lastnem stanovanju. Obstaja pa bojazen, da razlogi za to niso pedagoški, ampak finančni – zmanjševanje stroškov (Tischner, 2002).

Intenzivna individualna obravnava otrok in mladostnikov

V Nemčiji poznajo tudi intenzivno socialnopedagoško individualno oskrbo/obravnavo. To je zelo prilagodljiva oblika obravnave otrok in mladostnikov, ki se je razvila iz domske vzgoje. Lahko jo izvajajo v različnih oblikah, od nizkopražnih podpornih in svetovalnih ponudb z možnostjo prenočitve (v svojem bivalnem prostoru) ali brez nje do zelo intenzivnih oblik oskrbe, ki vključuje tudi popotniške oziroma doživljajsko pedagoške projekte doma in v tujini, v katerih se mladi srečajo z drugo kulturo in tujimi regijami (Peters, 2006). Namenjena je mladim, ki potrebujejo intenzivno podporo pri socialni integraciji in učenju odgovornosti v življenju. Načrtovana je za daljše obdobje tako, da upošteva in zadovoljuje individualne potrebe mladostnika (Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, 2020).

Intenzivna stanovanjska skupina organizacije Waldhaus je npr. alternativa kaznim zaporom. V intenzivni bivalni skupini je cilj »ujeti« mlade, ki so že zašli na stranpoti ali so v hudi nevarnosti, da bodo zašli. To so mladostniki, ki na primer zelo hitro postanejo agresivni, trdovratno zavračajo šolo ali službo ali pa zaradi pogostih prekinitev zvez ne zaupajo nikomur. Intenzivna bivalna skupina je alternativa zaprti namestitvi – brez ograj in zidov, mladostniki se sami učijo prepoznavati meje. Mladostniki so stari 14 let in več, nameščeni v enoposteljne sobe. Zanje so na voljo 8 mest, 8 strokovnih delavcev in 24-urna oskrba. Koncept intenzivne stanovanjske skupine obsega več elementov (Waldhaus, 2022):

- Jasne in zavezujoče strukture skupine kot učnega in življenjskega okolja¹³.
- Konfrontacija kot metodično orodje.
- Strukturirane dnevne rutine.
- Dnevno strukturirano šolanje in zaposlitveni program z možnostjo pridobitve zaključnega spričevala.
- Zavezujoče dnevno in tedensko načrtovanje.
- Spremljevalna doživljajska in prostočasna pedagogika.
- Ukvarjanje s starši na terenu.
- Aktivno mreženje z zunanjimi specialističnimi ponudbami (terapevti in svetovalnice).
- Spolna vzgoja (preventivno izobraževanje in intervencije pri spolnih zlorabah).
- Preprečevanje uživanja drog.

13 Z jasnimi in zavezujočimi skupinskimi strukturami ustvariti urejeno učno in življenjsko okolje ter tako ponovno vključiti otroke in mladostnike v običajno vsakdanje življenje in družbo. To pomeni tudi pomoč pri učenju samostojnega vodenja življenja in dolgoročno tudi pomoč pri vračanju v izvirno družino.

V Nemčiji so posebej problematični mladostniki v presečišču oziroma na meji med vzgojno pomočjo, kazensko pravosodno vejo in psihiatrijo. Zaradi različnih sistemov pomoči in sankcij jih spremenimo v nemogoče posameznike s hudimi težavami. Tu niso samo težave pri sodelovanju treh, med seboj neodvisnih organizacijskih področij, ki delujejo vsako po svoji logiki. Gre za vprašanje, kdo ima za prekrivajoča se področja težav mladih moč definiranja, kdo določi, katere težave so se pojavile, kdaj in s katerimi odzivi jih reševati. Trije sistemi delujejo vsak po svoji logiki, vsak je pod vplivom druge znanstvene discipline: vzgojna pomoč pod vplivom socialne pedagogike, otroška in mladostniška psihiatrija pod vplivom medicine in sodstvo pod vplivom prava (Peters 2014, str. 135).

V zvezni deželi Bavarska so v alternativne oblike nastanitve vključene te skupine (Zentrum Bayern Familie und Soziales, 1999):

- mladostniki med 16. in 21. letom, ki se pripravljajo na samostojno življenje v sklopu domske (zunajdružinske) oblike vzgojne pomoči ali so že »izpuščeni« v samostojno življenje (svetovanje, delna skrb),
- mladostniki, ki so obravnavi v sklopu intenzivne socialnopedagoške individualne pomoči in morajo biti tu tudi nastanjeni,
- matere ali očetje, ki morajo sami skrbeti za otroka, mlajšega od šest let, in jim je treba zagotoviti ustrezen življenjski prostor,
- mladostniki, ki morajo biti med šolanjem ali poklicnim usposabljanjem nastanjeni v primerni, socialnopedagoško spremljani obliki nastanitve,
- mladostniki, ki imajo težave z namestitvijo v drugih oblikah vzgojnih pomoči.

Sodelovanje med institucijami je še dodatno zapleteno, ker sistemi težijo k temu, da bi stroške prepustili drugemu sistemu. Sistemi si mlade nenehno podajajo. Manj ko so meje med sistemi jasne, lažje in pogostejše osebe neodvisno od njihovih dejanskih težav prehajajo med sistemi. Največkrat se to dogaja med vzgojno pomočjo in psihiatrijo, včasih tudi pravosodjem. V resnici se nihče ne počiti popolnoma pristojen in vsakdo misli, da bi mladi bolje uspevali v drugem sistemu, ne v njihovem. V praksi obstajajo konkretni primeri otrok in mladostnikov, ki jih nihče ne želi (Peters, 2014).

Sklep

Nemški sistem pomoči otrokom in mladostnikom ter njihovim družinam ni idealen, nam je pa lahko dobra orientacija v nadaljnjem procesu deinstitutionalizacije slovenskih vzgojnih zavodov v strokovne centre in pri delu z otroki in mladostniki s čustvenimi in vedenjskimi težavami ali motnjami. V članku smo se osredotočili bolj na predstavitev nemškega modela in na njegove pozitivne vidike ter s tem možnost implementacije posameznih delov v naš sistem pomoči kot pa na kritično analizo nemškega sistema. V Nemčiji je na splošno opazna zelo izrazita težnja po nadaljnjem razvoju vzgojne pomoči otrokom in mladostnikom. Vodilna načela lahko strnemo v tri alineje:

- usmerjenost v socialni prostor otroka, mladostnika ali družine,
- inkluzija in fleksibilnost,
- usmerjenost v vire/moči (posameznika, družine, kraja).

Kiehn je že leta 1997 menil, da so za nadaljnji razvoj različnih oblik mladinskega bivanja pomembni: fleksibilnost, normalnost in bližina. Fleksibilnost pomeni, da se različne oblike mladinskega bivanja prilagajajo potrebam mladih. Normalnost pomeni, da delujemo čim bolj v povezavi z družino in jo podpiramo. Bližina pa pomeni, da pomoč, če je le mogoče, zagotavljamo v domačem okolju (Kiehn, 1997).

Naj v razmislek navedemo korake, ki jih je že leta 1996 predlagala Nemška sekcija mednarodne mreže organizacij in strokovnjakov, ki delujejo na področju skrbi za otroke in mladino, in vodijo v socialnopedagoško pomoč, usmerjeno v življenjski svet otroka ali mladostnika (IGFH, 1996, str. 35):

- Ustaviti gradnjo novih domov z več skupinami na isti lokaciji. Obstoječe centralne komplekse preurediti ali prodati.
- Zmanjšati odvisnost od medregionalnih (državnih) struktur ter uporabiti energijo, čas in denar za vzpostavitev regionalnih struktur pomoči.
- Že na začetku vzpostaviti nova delovna področja v sodelovanju z obstoječo ponudbo ali, še bolje, jih integrirati z drugimi oblikami pomoči.
- Notranjo organizacijo pisarn, prostorov in služb strukturirati po regionalnih merilih.
- Ustaviti zaposlovanje novih sodelavcev za specializirana področja in se raje dogovarjati za fleksibilno delovanje.
- Zagotoviti stalno izobraževanje za spodbujanje profesionalnosti.
- Zgraditi mrežo kooperacij, svetovalnih in podpornih služb, da otrok ali mladostnik prebrodi morebitno krizo brez izključitve.
- Institucije morajo resno jemati participacijo uporabnikov. Pravica do participacije mora biti zavezujoča.
- Skupaj oblikovati politiko pomoči mladim (urad za mladino, neodvisni izvajalci): partnerski dogovori, katere storitve, s kakšnimi sredstvi.
- Močnejše se zasidrati v lokalno politiko, podpirati socialnopolitična gibanja.

Za spogledovanje s prihodnostjo bi bil lahko zanimiv nemški projekt preventivnih verig. Gre za skupna omrežja, katerih cilj je od rojstva do mladostništva povezati obstoječe storitve in ugotoviti vrzeli v oskrbi, da bi omilili splošne družbene neenakosti. Pri vzpostavljanju preventivnih verig v skupnosti je osrednji cilj zagotoviti, da potrebna podpora hitreje in učinkoviteje doseže otroke in njihove družine. Dejavnosti in strokovna podpora se osredotočajo na družine in majhne otroke. Iz raziskav o uporabi družinskih preventivnih storitev je mogoče ugotoviti, da so družine v tveganih situacijah in akutnih stresnih situacijah lažje premagale krize in se učinkoviteje spopadale z vsakdanjimi težavami, bolje so funkcionirale, otroci so se lažje in kakovostneje vključevali in spoprijemali s šolskimi zahtevami. Preventive zato ne smemo razumeti kot strategije za preprečevanje primanjkljajev, ampak kot strategijo

za spodbujanje posameznikovih virov, usmerjeno v njegove vire moči (Icking in Deinet, 2017).

V Nemčiji menijo, da je dobra in učinkovita pomoč otrokom in mladostnikom zelo dobra »naložba¹⁴« v prihodnost. Treba jim je zagotoviti celovito in na podlagi potreb in težav utemeljeno pomoč.

Viri

- Addow, G. (2020). Angebotsformen von Einrichtungen. V G. Addow (ur.), *Heimerziehung modern und differenziert* (str. 15). Stuttgart: Kommunalverband für Jugend und Soziales Baden-Württemberg. Pridobljeno 28. 6. 2022 s <https://www.kvjs.de/fileadmin/publikationen/spezial/KVJS-Spezial-Heimerziehung-R9-Barrierefrei.pdf>
- Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (2020). *Kinder- und Jugendhilfe Ahtes Buch Sozialgesetzbuch*. Pridobljeno 17. 1. 2021 s <https://www.bmfsfj.de/bmfsfj/service/publikationen/kinder-und-jugendhilfe-90470>.
- Günder, R. (2011). *Praxis und Methoden der Heimerziehung. Entwicklung, Veränderungen und Perspektiven der stationären Erziehungshilfen*. 4. Auflage. Freiburg im Breisgau: Lambertus - Verlag.
- Helming, E., Blüml, H., & Schattner, H. (2005). *Sozialpädagogische Familienhilfe (SPFH) in der Bundesrepublik Deutschland. Band 182*. Berlin: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend Schriftenreihe. Pridobljeno 12. 2. 2022 s <https://www.bmfsfj.de/resource/blob/95350/956842b20540cd9b89cf5c8bea32200e/sr-band-182-sozialpaedagogische-fh-data.pdf>
- IGFH (1996). Lebensweltorientierung konkret – Erziehungshilfen neu gestalten! Positionspapier des IGfH-Vorstandes zur Dresdener Jahrestagung 1996. V S. Lenz, & F. Peters (ur.), *Kompodium Integrierte flexible Hilfen Bausteine einer lebenswelt- und sozialraumorientierten Reform der Kinder- und Jugendhilfe*. 1. Auflage (str. 32–36). Weinheim Basel: Beltz Juventa.
- IJAB (2021). Fachstelle für Internationale Jugendarbeit der Bundesrepublik Deutschland e.V. *Kinder- und Jugendhilfe in Deutschland*. Bonn: IJAB. Pridobljeno 4. 6. 2022 s https://www.kinder-jugendhilfe.info/fileadmin/PDF/DE_Infosystem_KJH_Deutschland_2021_PPT_FINAL.pdf
- Icking, U., & Deinet, U. (2017). *Offene Kinder- und Jugendarbeit und Prävention. Möglichkeiten und Grenzen. FGW Studie*. Forschungsbericht / research report. Düsseldorf: FGW – Forschungsinstitut für gesellschaftliche Weiterentwicklung e. V. Pridobljeno 11. 4. 2022 s https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/66344/ssoar-2017-icking_et_al-Offene_Kinder-_und_Jugendarbeit_und.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2017-icking_et_al-Offene_Kinder-_und_Jugendarbeit_und.pdf
- Kiehn, E. (1997). *Socialnopedagoška oskrba otrok in mladostnikov v stanovanjskih skupinah*. Ljubljana: Samozaložba Učakar, Krajncan.
- Myschker, N. (2018). *Verhaltensstörungen bei Kindern und Jugendlichen: Erscheinungsformen – Ursachen – Hilfreiche Maßnahmen*. 8. Auflage. Stuttgart: Kohlhammer.
- Peters, F. (2006). Versuch das deutsche System erzieherischer Hilfen in seinen Grundsätzen und Verfahren ausländischen KollegInnen darzustellen. V M. Hamberger, J. Koch, F. Peters, & R. Treptow (ur.), *Children at risk – Kinder- und Jugendhilfe in Mittel- und Osteuropa* (str. 129–149). Frankfurt am Main: IGfH.

14 Državljan ni več »strošek« za državo, postane davkoplačevalec.

- Peters, F. (2014). Was passiert mit »schwierigen Fällen«? V H. U., Krause, H. in F., Peters, (ur.), *Grundwissen Erzieherische Hilfen* (str. 135–152). Weinheim und Basel: Juventa Verlag.
- Tischner, W. (2002). Heimerziehung. V I. Becker – Textor in M. Textor (ur.), *SGB VIII Online-Handbuch* (str. 2–7). Pridobljeno 13. 6. 2022 s https://www.th-nuernberg.de/fileadmin/fakultaeten/sw/sw_docs/Emeriti/Tischner/Hdbb_Heimerziehung.pdf
- Statistisches Bundesamt (2023). *Pressemitteilung Nr. 493 vom 21. Dezember 2023*. Pridobljeno 1. 8. 2024 s https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2023/12/PD23_493_225.html
- Waldhaus (2022). Sozialpädagogische Einrichtungen der Jugendhilfe. *Intensiv-wohngruppe. Eine Alternative zu freiheitsentziehenden Maßnahmen*. Pridobljeno 15. 6. 2022 s <https://www.waldhaus-jugendhilfe.de/my-product/intensiv-wohngruppe>.
- Zentrum Bayern Familie und Soziales (1999). Bayerisches Landesjugendamt. *Neue Wohnformen in der Jugendhilfe*. Pridobljeno 10. 9. 2023 s <https://www.blja.bayern.de/service/bibliothek/fachbeitraege/neuewohnformen.php>